

نقش اسماعیلیان
در جنگ‌های صلیبی

تقدیم به:

پیام آور اخلاق کامل که تاریخ اسلام با او آغاز
شد و به روح رهرو صادق راه بعثت که
انقلاب اسلامی را آغاز کرد و به پیروان
تاریخ‌سازش — شهیدان این مرز و بوم.

سرشناسه: ناصری طاهری، عبدالله، ۱۳۳۹ -

عنوان و نام پدیدآور: نقش اسماعیلیان در جنگ‌های صلیبی / عبدالله
ناصری طاهری.

مشخصات نشر: تهران: ققنوس، ۱۳۸۷.

مشخصات ظاهری: ۳۱۲ ص.

شابک: 978-964-311-767-2

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۶۹] - ۲۹۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

یادداشت: نمایه.

موضوع: اسماعیلیه.

موضوع: جنگ‌های صلیبی — تاریخ.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۸۷ ن ۷ / ن ۲۴۰ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۵۳۵

شماره کتابشناسی ملی: ۱۲۱۸۰۴۰

نقش اسماعیلیان در جنگ‌های صلیبی

عبدالله ناصری طاهری

انتشارات ققنوس

تهران، خیابان انقلاب، خیابان شهدای ژاندارمری

شماره ۲۱۵، تلفن ۴۰ ۸۶ ۴۰ ۶۶

* * *

عبدالله ناصری طاهری

نقش اسماعیلیان در جنگ‌های صلیبی

چاپ اول

۲۲۰۰ نسخه

۱۳۸۷

چاپ شمشاد

حق چاپ محفوظ است

شابک: ۲ - ۷۶۷ - ۳۱۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 311 - 767 - 2

info@qoqnoos.ir

www.qoqnoos.ir

Printed in Iran

۴۵۰۰ تومان

فهرست

پیشگفتار ۷

مقدمه ۹

بخش اوّل: مدرسه تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیبی

۱ ..... ۱۵

بخش دوّم: سیر تاریخی اسماعیلیه و عقاید آنان

۲. نگاهی کوتاه به سیر تاریخی فرقه ۴۷

۳. منشأ و نسب اسماعیلیان ۵۵

۴. نگاهی به عقاید اسماعیلیان ۶۵

۵. امامت و رهبری در اندیشه اسماعیلیه ۷۳

بخش سوّم: پدیده‌شناسی جنگ‌های صلیبی

۶. زمینه‌ها و انگیزه‌های جنگ ۸۳

۷. حدیث تهاجم ۱۰۵

۸. پیامدهای جنگ‌ها ۱۳۹

بخش چهارم: اسماعیلیان و جنگ‌های صلیبی

۹. اسماعیلیان مستعلوی و جنگ‌های صلیبی ۱۶۳
۱۰. اسماعیلیان نزاری و جنگ‌های صلیبی ۲۱۳
- نتیجه‌گیری ۲۶۷
- کتابنامه ۲۶۹
- نمایه ۲۹۵
- نمایه ....

پیشگفتار

جنگ‌های صلیبی آن دسته از حوادث تاریخی اسلام و مسیحیت است که بیش‌تر از منظر غربی تحلیل شده و اروپاییان پیش و بیش از مسلمانان آن را بررسی کرده‌اند. مسلمانان خصوصاً نخبگان آنان در قرون پنجم و ششم هجری، به جنگ‌های صلیبی، به مثابه حادثه‌ای درجه دوم نگاه کرده‌اند. زیرا مهم‌ترین مسئله در اندیشه آنان، دولت‌ها و فرقه‌های غیرهماهنگ با جریان کلی حاکمیت خلافت، خصوصاً مذهب اسماعیلیه و دولت‌های پیرو آن بود. این دیدگاه علاوه بر فرعی دانستن جنگ‌های صلیبی، در مدرسه تاریخ‌نگاری اسلامی هم اثر گذاشت و این تأثیر در نادیده گرفتن نقش تاریخی اسماعیلیان - اعم از فاطمیان مستعلوی و نزاریان ایران و شام - متجلی شد. به طوری که مقاومت و پایداری فاطمیان مصر در مقابل صلیبی‌ها مغفول ماند و حتی آن دولت به عنوان دعوت‌کننده صلیبی‌ها به مشرق زمین معرفی شد. و اسماعیلیان نزاری شام - پیروان دولت الموت - که حسب شرایط زمان و مکان و برای حفظ موقعیت خود، له یا علیه طرفین اصلی درگیر جنگ موضع‌گیری کرده‌اند، به عنوان حامیان مطلق صلیبی‌ها نشان داده شده‌اند. در این پژوهش سعی شده، با بهره‌برداری از متون و منابع تاریخی، نقش واقعی اسماعیلیان در جنگ‌های صلیبی تبیین

شود. شناخت فرقه اسماعیلیه، سیر تاریخی و اصول آن، در این بیان اهمیت دارد، تا علاوه بر مفهوم‌شناسی اسماعیلیه به عنوان یک مدرسه قوی فلسفی و کلامی، ارتباط دیدگاه اسماعیلیان با نقش تاریخی‌شان روشن‌تر شود. چرا که نزاع و درگیری ایشان با مخالفان خصوصاً عالمان و حاکمان اهل سنت بر اساس این مدرسه بوده است. توجه به این موضوع در کنار ساختار اندیشه سیاسی اهل سنت، دوام و بقای صلیبی‌ها را در صفحات شرقی مدیترانه توجیه می‌کند. یکی از علل دوام جنگ‌های صلیبی، نزاع اندیشمندان و نخبگان سیاسی مسلمان با یکدیگر بود. تأثیر اختلافات کلامی و سیاسی دو فرقه اصلی یعنی تشیع و تسنن با یکدیگر بر اوضاع اجتماعی دو قرن پنجم و ششم هجری باعث شد تا صلیبی‌ها به راحتی پیشروی کرده، نزدیک دو قرن بعضی از مناطق سوق‌الجیشی مشرق اسلامی را در اشغال خود داشته باشند.

مقدمه

اختلافات سیاسی بعد از درگذشت پیامبر(ص)، خود موضوع اساسی منازعات فکری و کلامی در قرون بعدی شد. همچنین آشنایی مسلمانان قرون نخستین با اندیشه‌ها و آیین‌های تازه، سؤالات جدیدی به ذهن متبادر کرد. به گونه‌ای که بخشی از آحاد جامعه نسبت به بعضی از بنیان‌های اسلام شک و شبهه ایجاد کردند و جز گروهی از مردم که به دور از هرگونه منازعه فکری و سیاسی، روح معنویت را در خود تقویت کردند و در مسیر بزرگداشت «تصوف» دل خوش کردند، عموم مسلمانان با اقبال به دو حوزه فکری «کلام» و «فقه سیاسی»، اختلافات سیاسی را دنبال و تشدید کردند. اکثریت جامعه اسلامی با الهام از ماجرای «سقیفه» و وجود «اجتهاد» در مقابل «نص» هر نوع حاکمیت اجماعی را تأیید کرد. اقلیت جامعه نیز با رد این نظر و در پرتو نصوص «دینی» و «نبوی» اعتقاد به «امامت» را پذیرفت. از نیمه قرن پنجم که این دیدگاه‌ها و نظریه‌ها در قالب کتب و رسائل تدوین و دست به دست شد و در کنار دو خلافت مدعی در بغداد و قاهره، دو دولت رقیب سلجوقیان و اسماعیلیان با «درفش و دینار» و «برهان و برداشت» به ترویج و تحکیم این نظریه‌ها همت گماشتند، برگسترش دامنه بحران‌های داخلی افزوده شد و

حکومت‌های توجیه‌گر دو نظریه، دغدغه بقای خویش را بیش از پیش نمایان کردند. به حدی که در هجوم گسترده صلیبی‌ها به صفحات شرقی جهان اسلام، مروجان نظریه نخست، دولت‌های طرفدار دومین دیدگاه را بیش از صلیبی‌ها دشمن داشتند. از سوی دیگر اسماعیلیان - اعم از مستعلویان و نزاریان - که شاخص‌ترین بخش گروه دوم بودند با تکیه بر فلسفه «انسان‌شناسی» و «جهان‌شناسی» خود، کتاب «اندیشه سیاسی» را حکیمانه نوشتند و با اثرگذاری جدی بر فکر و اندیشه مردم، جغرافیای سیاسی - اجتماعی را بر هم زدند. اینان به علت وجود دوره یکصد و پنجاه ساله نخستین که در منابع اسماعیلی از آن به «دوره ستر» و در منابع استشراق به «دوره کمون» تعبیر شده و آمیختگی «واقعیت تاریخی» با «اسطوره»، «افسانه» و «حدس» از مشخصات آن است، بیش‌تر از سایر فرقه‌ها محل مناقشه واقع شده‌اند.

از سوی دیگر ابتکار عمل بخشی از جامعه اسماعیلی - نزاریان - در مقابله با مخالفان فکری و سیاسی خود به وسیله ترور باعث شد تا نگاه خصمانه اکثریت جامعه اسلامی به آنان تقویت شود، به حدی که نقش تاریخی این فرقه در جغرافیای اسلام به شایستگی دیده نشود؛ از جمله نقش تاریخی‌شان در جنگ‌های صلیبی.

شرق‌شناسان نیز این واقعیت تاریخی را کتمان کردند. زیرا اولاً خود در طول جنگ‌های صلیبی با ترور پادشاه صلیبی بیت‌المقدس و فرزند حاکم صلیبی انطاکیه و... به دست اسماعیلیان از این حره آسیب دیدند، ثانیاً اساس فعالیت‌های خاورشناسی و اسلام‌شناسی آنان با تکیه بر منابع اهل سنت شکل گرفته بود. ارائه تصویر خشن از نزاریان به عنوان جریان ملحد و بی‌دین و شاخ و برگ دادن به عقاید و خیال‌پردازی در باره هویت تاریخی آنان، نگرش تاریخی ایشان را بیش‌تر مغشوش کرد. اگر بپذیریم

که خاستگاه نخستین این فرقه اگرچه در خارج از ایران بوده ولی رشد و نمو آن و بالیدن حکمت و فلسفه‌اش در جغرافیای ایران شکل گرفته، و از اواخر قرن پنجم تحولات اساسی اسماعیلیه با ایران مرتبط بوده، انگیزه‌های گزینش موضوع پژوهش روشن‌تر می‌شود. این پژوهش بر یک فرضیه مبتنی است که خود بر سه تئوری استوار است.

«به علت دیدگاه خاص دو مکتب اهل سنت و استشراق، نقش تاریخی اسماعیلیان، اعم از مستعلویان و نزاریان در جنگ‌های صلیبی کتمان شده است.» به عبارت دیگر اولاً با جستجو در میان اوراق تاریخ، نقش اسماعیلیان روشن می‌شود. ثانیاً اسماعیلیان مستعلوی به عنوان یک واحد قدرتمند سیاسی در مصر و بر اساس اعتقاد و اندیشه دینی خود با صلیبی‌ها جنگیدند و تا زمان انقراض خلافتشان با صلیبی‌ها مسامحه نکردند. ثالثاً نزاریان شام که به پشتوانه دولت اسماعیلی الموت فعالیت می‌کردند، به عنوان یک اقلیت در محاصره، مناسبات خود با صلیبی‌ها را بر مبنای «حفظ و بقا» تعریف کرده‌اند.

این تحقیق در چهار بخش تدوین شده است: در بخش اول مدرسه تاریخ‌نگاری اسلامی و غیراسلامی بررسی شده است. شناخت عقاید و سیر تاریخی فرقه اسماعیلیه به عنوان پیش‌درآمد شناخت نقش اجتماعی و سیاسی آنان در تاریخ اسلام ضرورت دارد. به این مهم در بخش دوم عنایت شده است. پدیده‌شناسی جنگ‌های صلیبی در سه فصل زمینه‌ها، وقایع و پیامدها محتوای بخش سوم پژوهش است و بالاخره در بخش چهارم و اصلی کتاب نقش اسماعیلیان مستعلوی و نزاری در جنگ صلیب تبیین شده است.

بخش اوّل

مدرسه تاریخ نگاری جنگ های صلیبی

مدرسه تاریخ‌نگاری جنگ‌های صلیبی را در یک تقسیم‌بندی کلی به دو مدرسه اسلامی و غیراسلامی تقسیم می‌کنیم و مسلم است مدرسه اخیر سابقه و تنوع بیش‌تری دارد و آن را باید هم‌زاد جنگ قلمداد کرد.

الف) تاریخ‌نگاری غربی

نخستین تاریخ‌نگاری این مدرسه، صاحب‌ناشناخته کتاب *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum* است که با عنوان اعمال الفرنجة و حجاج بیت‌المقدس به عربی ترجمه شده است. این تاریخ‌نگار صلیبی از آغاز حملات صلیبی و همراه تانکرد به بیت‌المقدس رفته و حوادث جنگ نخستین را تا رمضان ۴۹۲ هجری - زمان غلبه بر نیروهای فاطمی - به رشته تحریر درآورده است. از ویژگی‌های این کتاب دوگانگی سبک نگارش است و مؤید آن است که به احتمال زیاد به دست دو نفر تدوین شده باشد. در بخش اول جنبه تاریخی کتاب بر جنبه ادبی آن برتری دارد و نویسنده در آن به انگیزه‌های هجوم مسیحیان و روابط آن‌ها با دولت بیزانس اشاره می‌کند. در بخش دوم که برتری جنبه ادبی آن چشمگیر است به آیات کتاب مقدس تأکید دارد. از مشخصات دیگر این تاریخ، تعصب شدید دینی نویسنده و تأکید فوق‌العاده او بر تحلیل و تعلیل

«دینی» و «کیشی» جنگ صلیب و حمیت فراوان نسبت به کلیسای غرب کاتولیک و دشمنی با کلیسای بیزانس است.^۱ استیفن رانسیمان تاریخ‌نگار مشهور معاصر غربی معتقد است که در سال‌های بعد از تألیف این کتاب، بخش‌هایی بر آن افزوده شده و آنچه از کتاب مورخ مجهول هم اکنون وجود دارد صورت نهایی کتابی است که نزدیک به دو دهه پس از زمان تألیف ارائه شده است.^۲

رمون دِ اگیل^۳ که از مردان کلیسا و همراهیان جنگ اول صلیبی بوده است اثر خود را با عنوان *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*^۴ نگاشت. او نیز همانند مورخ مجهول از آغاز، حرکت صلیبی‌ها از فرانسه تا نبرد عسقلان را با نثری ملال‌آور و غیرفصیح شرح داده است. او که کشیش مخصوص رمون^۵ کنت تولوز^۶ بوده تاریخ خود را بر اساس فعالیت‌های کنت تدوین کرده و با توجه به تعصب مذهبی‌اش ضمن تحلیل دینی جنگ صلیب، دشمنی دو کلیسای شرق و غرب را نمایش داده است. همچنین هر آنچه شنیده یا برایش روایت کرده‌اند در کتاب خود آورده است.

۱. ناصری طاهری، عبدالله، علل و آثار جنگ‌های صلیبی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۳، ص ۲۱.

۲. رانسیمان، استیفن، تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۳۵ - ۴۳۶، چاپ سوم.

3. Raimond d' Agiles

۴. این کتاب توسط ژان هیوم هیل و لوریتال هیل دو تن از محققان دانشگاه هوستون از لاتین به انگلیسی و سپس توسط دکتر حسین محمد عطیه استاد دانشگاه طنطا در مصر به عربی ترجمه و با عنوان تاریخ الفرنجة غزاة بیت المقدس چاپ شده است. دارالمعرفة الجامعية، اسکندریه، ۱۹۹۰. - م.

5. Raymond

6. Toulouse

Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantiam^۱ نوشته فوشه دوشارتر^۲ از حاضران در مجمع کلرمون^۳ فرانسه است. او که شاهد حوادث جنگ اول صلیبی بوده، علاوه بر تاریخ سیاسی جنگ، اوضاع جغرافیایی و اجتماعی صفحات اشغال شده شرق مدیترانه را بیان می‌کند. این تاریخ دربر دارنده وقایع جنگ اول از آغاز تا سال ۱۱۲۷ میلادی است. رانسیمان بر واقع‌بینی این تاریخ‌نگار تأکید دارد،^۴ اگرچه گاهی نسبت به مسیحیان شرق و ساکنان دولت بیزانس بی‌مهری می‌ورزد. کتاب فوشه دوشارتر در سه بخش قوام گرفته است، بخش اول از آغاز حملات تا مرگ گودفروا،^۵ بخش دوم تا مرگ بالدوین اول^۶ در سال ۱۱۱۸ م و بخش سوم تا سال ۱۱۲۷ م. این کتاب از مراجع تاریخ‌نگاران بعدی است. آلبرت داکس،^۷ از تاریخ‌نگاران آلمانی و معاصر جنگ اول صلیبی است که کتاب خود را با عنوان *Historia Hierosolymitana* و مشتمل بر حوادث سال‌های ۱۱۰۳ تا ۱۱۲۰ میلادی تحریر کرده است. این کتاب به علت بی‌تعصبی نویسنده آن یکی از موثق‌ترین منابع جنگ‌های صلیبی است. مورخان دیگری که خود معاصر جنگ‌ها بوده‌اند اما در صحنه‌های جنگ حضور نداشته‌اند نیز کتاب‌هایی بر جایی گذاشته‌اند که عبارتند از: بودری د بورگی مؤلف *Jerosolimitana Historia* (تاریخ بیت المقدس). او در مجمع کلرمون حاضر بوده، اما در جنگ اول صلیبی شرکت نجسته و مطالب کتاب خود را از شاهدان صحنه جنگ و کتاب مورخ مجهول برگرفته است؛

۱. این کتاب با عنوان تاریخ الحملة الی القدس و توسط دکتر زیاد العسلی به عربی برگردانده شده است. دارالشرق، بیروت، ۱۹۹۰. م.

2. Foucher de charters   3. Clermont

۴. تاریخ جنگ‌های صلیبی، ج ۱، ص ۴۳۴.

5. Godfrey

6. Baldwin I

7. Albert d' Aix

روبر ماین راهب کلیسای سن رمی^۱ در شهر رنس^۲ فرانسه بود. او پس از سه سال از کلیسا طرد شد و گوشه عزلت گزید. در این ایام، کتاب خود را با عنوان *Historia Jherosolimitana* (تاریخ بیت المقدس) تدوین کرد و هدفش اتمام کتاب مورخ مجهول بود. آکهارت دورا^۳ که کشیشی آلمانی بود و کتابی به نام بیت المقدس نوشت.

کافارو^۴ اهل جنوا کتابی به نام حولیات جنوا نوشت که حوادث سال‌های ۱۱۰۰ تا ۱۱۶۳ م را دربر می‌گیرد. همین شخص در سال ۱۱۵۵ م کتاب کوچکی با عنوان *Libertio civitation orientis* (آزادسازی شهرهای مشرق)^۵ برجای گذاشت؛

گوتیه^۶ صاحب کتاب *De Bello Antiocheno* (جنگ انطاکیه) یکی از منابع مهم جنگ‌های اول صلیبی را برجای نهاده و حوادث بین سال‌های ۱۱۱۵ و ۱۱۲۲ م را شرح داده است.^۷ چون جنگ اول صلیبی، به علت پیروزی غرب اهمیت بسزایی برای صلیبی‌ها داشته است و بیش‌تر منابع آن، از جانب وابستگان به کلیسای غرب نوشته شده است و کم‌تر اصحاب کلیسای شرق و مسیحیان ساکن حوزه شرقی مدیترانه به تألیف کتابی در مورد آن دست زده‌اند. آنچه از آثار بیزانس می‌توان برشمرد، کتاب آلکسیاد نوشته آنا کومننا، شاهزاده خانم بیزانسی است که در مورد زندگانی پدرش، آلکسیوس کومننوس نوشته است. و دیگری کتاب متی رهاوی^۸ و میخائیل سوری^۹ که هر دو از آرامنه ساکن شام بوده‌اند.^{۱۰}

1. Saint - Remi

2. Reims

3. Akhart Doura

4. Cafaro

۵. علل و آثار جنگ‌های صلیبی، ص ۲۳.

6. Gauthier

۷. همان منبع.

8. Mathieu d' Edesse

9. Michel Le Syrien

۱۰. همان منبع.

اما از آثار بعد از جنگ اول صلیبی آنچه می‌توان اشاره کرد این‌هاست: *A History of Deeds Done Beyond the Sea* (تاریخ اقدامات ماوراء بحار) تألیف ویلیام صوری.^۱ او در حدود سال ۵۲۵ هـ / ۱۱۳۰ م در بیت‌المقدس متولد شد. والدین او از فرانسویانی بودند که در جنگ اول صلیبی شرکت کردند و در فلسطین مستقر شدند. تحصیلات اولیه خود را در فلسطین و سپس در پاریس دنبال کرد. با زبان‌های فرانسه، لاتین، عربی، یونانی و عبری آشنا بود و همچنین زبان فارسی را می‌دانست.^۲ سپس به دربار آمالریک (آموری) پادشاه بیت‌المقدس وارد شد و مناصب چندی را عهده‌دار شد. آمالریک پس از آن‌که اوضاع مصر را آشفته دید،^۳ تصمیم به انضمام مصر به فلسطین گرفت. در حین درگیری‌هایش با نورالدین بر سر مصر، عزم کرد که وقایع جنگ را ثبت کند. ویلیام صوری از این زمان تاریخ خود را نگاشت. ابتدا آن را اعمال آمالریک^۴ نام نهاد و پس از آن‌که تاریخ گذشته فرانک‌ها و روابط آن‌ها با مسلمانان راضمیمه کرد، نام اصلی و نهایی کتاب را بر آن نهاد. این منبع علاوه بر دربر داشتن تمام ویژگی‌های سایر منابع غربی، به علت آشنایی مؤلف آن با زبان عربی، ویژگی بهره‌گیری از منابع عربی و اسلامی را هم داراست. و این خود باعث شده است که تا حدودی تعصب سایر مورخان غربی را نداشته باشد. به قول ویل دورانت: «... انصافی که در توصیف خصال و سجایای نورالدین و صلاح‌الدین ایوبی رعایت کرد، عامل مهمی در ایجاد حسن عقیده‌ای شد که اروپای مسیحی نسبت به این دو مرد کافر پیدا کرد.»^۵

1. William of Tyre

۲. حطین، مسیره‌التحریر...، ص ۱۸.

۳. این آشفتنگی به علت ضعف خلافت فاطمی و درگیری بین ضرغام و شاور دو وزیر فاطمی بود.

4. Gesta Amalrici Regis

۵. تاریخ تمدن، ج ۴، ص ۱۳۷۲.

تأثیرپذیری ویلیام صوری از تاریخ‌نگاری مسلمین و آشنا ساختن جامعه اروپایی با مسلمانان و دولت‌های اسلامی از محاسن و ویژگی‌های این تاریخ‌نگار غربی مقیم شرق است. او همچنین جنگ‌های هراکلیوس با ایرانیان را در آغاز قرن هفتم میلادی شرح داده است؛ تاریخ‌نگاران بعدی، کتاب ویلیام صوری را منبع اصلی وقایع سال‌های ۵۴۰ تا ۵۸۰ هجری / ۱۱۴۴ تا ۱۱۸۴ میلادی می‌دانند. زیرا همان‌طور که خود در آغاز کتاب شانزدهم تاریخ خود اشاره کرده از این پس که مقارن جنگ دوم صلیبی است، تاریخش بر اساس دیدنی‌هایش شکل گرفته است.^۱ از آن‌جا که مورخ ویلیام صوری معاصر اوج شکل‌گیری مناسبات صلیبی‌ها و نزاریان شام است در بهره‌برداری از موضوع «اسماعیلیان و صلیبی‌ها» از منابع مهم به شمار است. کتاب ویلیام را که با آزادسازی بیت‌المقدس به دست صلاح‌الدین ایوبی پایان گرفته فردی به نام «آرنول» که ظاهراً در نبرد حطین حاضر بوده^۲ ادامه داده است. رانسیمان معتقد است اصل این اثر اینک از میان رفته ولی ترجمه‌هایی قدیمی از آن در دست است.^۳

تاریخ سن لوئی^۴ اثر ژان سیره دو ژوئانویل.^۵ مؤلف کتاب در حدود ۱۲۲۴ م، در فرانسه و در خانواده‌ای ثروتمند به دنیا آمد. کتاب خود را در سال ۱۳۰۹ م به پایان برد. در این زمان قریب هشتاد و پنج سال از عمرش سپری شده بود و خطای حافظه بدون تردید در نگارش کتاب او مؤثر بوده است. منابع او علاوه بر دیده‌های خودش، شنیده‌ها و نیز کتابی دیگر متضمن

۱. تاریخ الحروب الصلیبیه، الاعمال المنجزة فیما وراء البحار، ج ۲، ص ۷۳۳.

۲. زکار، سهیل، حطین مسیره التحریر من دمشق الی القدس، دار حسان، دمشق، ۱۴۰۴ ق، ص ۱۹.

۳. تاریخ جنگ‌های صلیبی، ج ۲، ص ۵۵۹.

۴. این کتاب با نام «القدیس لوئیس حیاته و حملاته علی مصر و الشام» و توسط دکتر حسن

حبشی ترجمه شده است. دارالمعارف، قاهره، ۱۹۶۸ م.

سیره لوئی نهم است و او به نام آن اشاره نمی‌کند. وی بسیاری از حوادث را تعلیل دینی می‌کند و جنگ، پیروزی و اسارت را نتیجه رضایت پروردگار می‌داند. همچنین تصویر جالب توجهی از اسماعیلیان مقیم شام و روابط آن‌ها با صلیبی‌ها ارائه می‌دهد.

ژوئانویل در آغاز کتاب شرح می‌دهد که کتاب را در دو قسمت تألیف کرده است:

۱. چگونگی ملکداری و سیاست‌های لوئی.
  ۲. رفتار نظامی و فعالیت‌های لوئی در میدان جنگ.
- شایان ذکر است که نویسنده خود از وابستگان به فئودالیزم اروپای آن روزگار است؛

The Conquest of Constantinople (فتح قسطنطنیه) تألیف ژوفروا دو ویلناردوئن.^۱ در آغاز جنگ چهارم صلیبی مسیحیان که قصد اشغال مصر را داشتند، خود را نیازمند کشتی و نیروی دریایی دیدند و در آن زمان مهم‌ترین بحریه دریای مدیترانه در دست ونیزی‌ها بود، گروهی به نمایندگی از صلیبی‌ها، روانه ونیز شدند تا در باره کرایه کشتی با آن‌ها گفتگو کنند. ویلناردوئن اهل شامپانی در زمره این گروه بود. او تاریخ جنگ چهارم صلیبی را به دور از ژرف‌نگری و تعلیل نوشته و فقط به ذکر حوادث پرداخته^۲ و به تفصیل نقش جمهوری‌های ونیز، پیزا و سایر شهرهای ایتالیا را در جنگ چهارم بازگو کرده است. مورخ دیگری به نام روبرت کلاری،^۳ که از شرکت‌کنندگان در جنگ چهارم صلیبی بوده، کتابی به همین نام برجای گذاشته است.

---

1. Geoffroi de Villehardouin

۲. دولاندن، تاریخ جهانی، ترجمه احمد بهمنش، ج ۱، ص ۴۱۴.

3. Clari. R.

The History of Jerusalem (تاریخ بیت المقدس) تألیف ژاک دوویتی^۱ است. او اسقف شهر عکا و بیت المقدس بود که در قرن سیزدهم میلادی تاریخ خود را با تکیه بر تاریخ ویلیام صوری نوشته است.

از منابع جنگ اول صلیبی کتاب *Historia Ecelesiastica* (تاریخ کلیسا) نوشته مورخ نورماندی الاصل اوردریک ویتالیس^۲ است. او بر خلاف سایر تاریخ نگاران این مدرسه به سرزمین‌های شرقی قدم نگذاشت و با تکیه بر منابع مکتوب و گزارش‌های شفاهی تاریخ خود را نوشت. اوردریک حوادث جنگ نخستین را از آغاز تا سال ۵۱۷ هـ / ۱۱۲۳ م نقل می‌کند.^۳ همچنین ویلیام راهب دیر مامزبری^۴ در انگلستان در کتاب خود^۵ حوادث مربوط به اشغال انطاکیه توسط صلیبی‌ها را بیان می‌کند. او نیز همانند اوردریک ویتالیس در جنگ صلیبی شرکت نداشت.^۶ جهانگردان مسیحی نیز آثاری برجای گذاشته‌اند که در مدرسه تاریخ نگاری صلیبی از اهمیت خاصی برخوردار است.

سایولف^۷ یکی از ساکنان کشور انگلستان در فاصله سال‌های ۴۹۶-۴۹۷ هـ / ۱۱۰۲-۱۱۰۳ م به فلسطین سفر کرد و آغاز استقرار دولت صلیبی در بیت المقدس را مشاهده کرد و درگیری‌های میان مسلمین و صلیبی‌ها را شرح داد. جنگ دریایی میان صلیبی‌ها و نیروی دریایی فاطمیان و نیز

1. Jacques de Vitry

2. Ordric Vitalis

۳. نقل از: رمون د اگیل، تاریخ الفرنجة غزاة بیت المقدس، ص ۲۴-۲۵.

4. Malmesberry

5. *Gesta Regum Anglorum* (اعمال پادشاهان انگلیس)

۶. همان منبع، ص ۲۵.

7. Saewulfi

توصیفی که از شهرهای ساحلی شام می‌کند از جنبه‌های مهم سفرنامه^۱ سایولف است.^۲

دانیال روسی^۳ نیز در سال‌های ۵۰۰-۵۰۱ هـ / ۱۱۰۶-۱۱۰۷ م به سرزمین بیت‌المقدس رفت و آنچه را از آغاز جایگزینی و استقرار صلیبی‌ها در آن منطقه دید به رشته تحریر درآورد و سفرنامه خود را به مدرسه تاریخ‌نگاری صلیبی عرضه کرد.^۴ تفاوت او با سایولف جهانگرد پیشین در غلبه نگاه جغرافیایی او بر نگرش سیاسی در منطقه است.

فتیلوس^۵ در یک دوره طولانی دوازده ساله در سال‌های ۵۱۲-۵۲۴ هـ / ۱۱۱۸-۱۱۳۰ م به سرزمین‌های اشغالی سفر کرد و در سفرنامه جغرافیایی خود^۶ به روابط دولت صلیبی با همسایگان مسلمان خود

---

۱. ترجمه این سفرنامه از لاتین به انگلیسی توسط توماس رایت انجام شده است:

Thomas Wright, *Early Travels in Palestine*, London, 1848, pp. 31 - 50.

همچنین ترجمه‌ای عربی از آن با مشخصات «وصف رحلة الحاج سایولف لبیت‌المقدس و الاراضی المقدسه»، ترجمه سعید عبدالله البیشاوی، دارالشروق، عمان (اردن)، ۱۹۹۷ م چاپ شده است.

۲. مونس احمد عوض، محمد، الرحالة الاوربيون في مملكة بيت المقدس، ۱۰۹۹ - ۱۱۸۷ میلادی، مکتبه مدبولی، قاهره، ۱۹۹۲ م، ص ۴۲-۶۹.

3. Russe Daniel

۴. این سفرنامه به زبان‌های یونانی، فرانسوی، آلمانی، انگلیسی و عربی ترجمه شده است. یکی از ترجمه‌های انگلیسی آن توسط Wilson صورت گرفته که در سال ۱۸۹۵ م در لندن و در جلد چهارم مجموعه Palestine Pilgrims Text Society چاپ شده است. ترجمه عربی آن با مشخصات ذیل چاپ شده است: «وصف الارض المقدسه فی فلسطين للحاج الروسي دانیال الراهب»، ترجمه سعید البیشاوی و داود ابوهده، دارالشروق، عمان (اردن)، ۲۰۰۳ م.

5. Fetellus

۶. ترجمه انگلیسی این سفرنامه توسط Macpherson انجام شده و در جلد پنجم مجموعه Palestine Pilgrims Text Society در سال ۱۸۹۶ م در لندن چاپ شده است.

پرداخته و اشارات مبسوطی به نقش شهسواران پرستشگاه در سرزمین اشغال شده صلیبی دارد. او همچنین به روابط بازرگانی شهرها با یکدیگر و اوضاع تجاری مناطق ساحلی پرداخته است.^۱

یوئانس ویرتسبورگنزیس^۲ جهانگرد آلمانی است که در فاصله سال‌های ۵۵۵ - ۵۶۶ هـ / ۱۱۶۰ - ۱۱۷۰ م به صفحات شرقی مدیترانه سفر کرده و در سفرنامه خود^۳ مطالب مهمی از جنگ دوم صلیب برجای گذاشته است. او نسبت به ملت خود متعصب است و آلمانی‌ها را بر سایر ملل اروپا ترجیح می‌دهد. سخن مفصل از کلیساها و دیرهای ساخته شده در شام توسط صلیبی‌ها و نیز برگزاری مراسم اعیاد صلیبی از ویژگی‌های دیگر این سفرنامه است.^۴ هموطن او تئودریش^۵ نیز در سال‌های ۵۶۷ - ۵۶۹ هـ / ۱۱۷۱ - ۱۱۷۳ م به بیت‌المقدس رفته است.

تئودریش که همزمان با حکومت آماریک اول^۶ در بیت‌المقدس به آن سرزمین سفر کرده، اطلاعات جامعی در باره دو گروه شهسواران مهمان‌نواز^۷ و شهسواران پرستشگاه^۸ به خواننده می‌دهد.^۹

Description of The Holy Land (توصیف سرزمین مقدس) تألیف

بورکهارت^{۱۰} جهانگرد آلمانی بوده است که در سال ۶۷۹ هـ / ۱۲۸۰ م

۱. الرحالة الاوربيون في مملكة بيت المقدس الصليبية...، ص ۱۰۴ - ۱۲۱.

2. Joannes Wirzburgensis

۳. اوبری استوارت ترجمه انگلیسی این سفرنامه را در سال ۱۸۹۶ در لندن به چاپ رسانده است. ترجمه عربی آن با این کتاب‌شناسی چاپ شده است: وصف الاراضي المقدسه في فلسطين للرحالة الالمانی یوحنا فورزبورغ، ترجمه سعید عبدالله البیضاوی، دارالشروق، عمان (اردن)، ۱۹۹۷ م.
۴. الرحالة الاوربيون...، ص ۱۲۴ - ۱۴۱.

5. Theoderich

6. Amalric I

7. Hospitaliers

8. Templars

۹. اوبری استوارت ترجمه انگلیسی آن را چاپ کرده است. الرحالة الاوربيون في مملكة بيت المقدس...، ص ۱۸۰ - ۲۰۰.

10. Burckhard

مناطق مصر و شام را درنوردید و مدت ده سال در فلسطین اقامت کرد. او در این کتاب از ثروت مناطق اشغالی توسط صلیبی‌ها و اهتمام بازرگانان ایتالیایی نسبت به آن مناطق سخن گفته است.

جهانگرد آلمانی دیگری به نام لادولف^۱ در سال ۷۵۱ هـ / ۱۳۵۰ م کتابی به همین نام و مضمون نوشت.^۲ نوشته‌های کشیش کارپینی که از سوی پاپ اینوکنتیوس چهارم در سال ۱۲۴۵ م به دربار خان مغول رفت و گیوم روبرکی که از جانب لوئی نهم در سال ۱۲۵۳ م به سوی خان مغول شتافت از منابع مهم اروپایی است.

Byzantine Historia (تاریخ بیزانس) نوشته نیکیفور گریگوری^۳ است. او در این کتاب تاریخ بیزانس را در فاصله سال‌های ۱۲۰۴ تا ۱۳۵۹ م به رشته تحریر درآورد و به اشغال آن از سوی صلیبی‌ها، تاریخ امپراتوری روم شرقی و فعالیت‌های اقتصادی صلیبی‌ها در مشرق اشاره کرده است.^۴ در مدرسه تاریخ‌نگاری غربی فعالیت پژوهشگران و تاریخ‌نگاران دوره معاصر نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

رنه گروسه^۵ عضو فقید آکادمی فرانسه که در سال ۱۹۵۲ م درگذشت کتاب جنگ‌های صلیبی را در سال ۱۹۳۱ م در سه مجلد و هشت سال بعد خلاصه آن را در یک جلد به چاپ رساند.^۶

1. Ludolph

۲. عادل، زیتون، العلاقات الاقتصادية بين الشرق و الغرب فی العصور الوسطی، دار دمشق، دمشق، ۱۴۰۰ ق.

3. Gregorae, N.

۴. العلاقات الاقتصادية... ص ۲۱.

5. Rene Grousset

۶. دکتر ولی‌الله شادان این کتاب را با عنوان «تاریخ جنگ‌های صلیبی» ترجمه کرده است. نشر پژوهش فرزاد روز، تهران، ۱۳۷۷. البته عدم آشنایی مترجم با اعلام تاریخی در کتاب، اغلاطی را بر جای گذاشته است. مانند لفظ اکار به جای عکار و ارقه در برابر عرقه.

دیگر از مشاهیر غربی استیفن رانسیمان^۱ نویسنده تاریخ جنگ‌های صلیبی است. او علاوه بر مآخذ عربی از منابع لاتین، یونانی، سریانی و ارمنی بهره برده است. نسبت به مسلمانان بسیار متعصب است و آن‌ها را با نام کافر یاد می‌کند. یکی از منابع عمده رانسیمان، دایرةالمعارف اسلام است. او آغاز جنگ‌های صلیبی را از فتح بیت المقدس به دست مسلمانان در سال ۱۷ هـ / ۶۳۸ م می‌داند و دلیل عمده شکست بیزانس در مقابل سلجوقیان را در واقعه ملازگرد یا منازگرد، عدم همکاری رومی‌ها با آن‌ها دانسته و از این جهت به رومی‌ها اعتراض و انتقاد می‌کند. رانسیمان همچنین انگیزه اصلی جنگ‌های صلیبی را، اختلافات دینی و مذهبی می‌داند.

کتاب پروفیسور هانس ابرهارد مایر^۲ تاریخ‌نگار آلمانی با عنوان *Geschichte Der Kreuzzugue* (جنگ‌های صلیبی) یکی از جدیدترین پژوهش‌های غربی در این مدرسه است. نویسنده که استاد تاریخ قرون میانی در دانشگاه کیل^۳ آلمان است، معتقد است کلیه اسناد و متون در باره جنگ‌های صلیبی را پژوهیده و با نگاهی بی‌طرفانه این پدیده مهم تاریخ اسلام و غرب را کاویده است.^۴

یکی از مهم‌ترین منابع غربی «اسناد دولت بیت المقدس» - Regesta Regni Hierosolymitani - است که در سال ۱۸۹۲ در برلین به همت راینهولت روریخت^۵ چاپ شده است. این مجموعه اسناد شامل مکاتبات پاپ‌ها با امپراتوری‌های مسیحی و میان آنان با حاکمان مسلمان در روزگار

1. S. Runciman

2. Hans Eberhard Mayer

3. Kiel

۴. کتاب مذکور توسط دکتر عبدالحسین شاهکار و از متن انگلیسی آن به فارسی برگردان شده است. انتشارات دانشگاه شیراز، شیراز، ۱۳۷۱ ش.

5. Reinhold Rohricht

جنگ‌های صلیبی بوده است. همچنین مجموعه دیگری از این نوع اسناد تحت عنوان منبع تاریخ میانه – *A Source Book of Medieval History* – شناخته شده. این اسناد نیز توسط اولیور تاچر^۱ و ادگار هلن مکنیل^۲ در سال ۱۹۰۵ در امریکا چاپ شده است.^۳

یوشع پرارور^۴ مدرس تاریخ قرون میانه در دانشگاه عبری بیت‌المقدس، کتاب *The World of the Crusaders*^۵ را نوشته است. او که اسرائیلی است، نظری متفاوت با مورخان مسیحی و مسلمان به جنگ‌های صلیبی انداخته و در مواجهه شرق و غرب در آن روزگار، نقش یهودیان را بررسی و موجودیت تاریخی آن‌ها را تأکید کرده است.

ارنست بارکر^۶ در کتاب جنگ‌های صلیبی مطلب جدیدی ارائه نمی‌دهد، جز همان حوادث جنگ‌های صلیبی و زمینه‌های آن در غرب. کارل گریمبرگ مورخ سوئدی در مجموعه دوازده جلدی تاریخ بزرگ جهان بخش اعظمی از جلد چهارم را به جنگ‌های صلیبی اختصاص داده است و از زمینه‌های آن که بیش‌تر ضرورت رفع خطر سلجوقیان از بیزانس بوده و نیز از درگیری پاپ‌ها و امپراتورهای مغرب‌زمین و تحولات سیاسی در مغرب‌زمین سخن می‌گوید. بنا به نظر مترجمان این کتاب، اندیشه اومانیستی در تاریخ‌نگاری گریمبرگ مشهود است.

کتاب جنگ‌های صلیبی تألیف ر.س. اش‌میل از آثار ارزنده غربی‌ها

1. Oliver Thatcher

2. Edgar Holnes Mcneal

۳. بخش‌هایی از این دو مجموعه در کتاب *العلاقات السياسية بين الامبراطورية الرومانية المقدسة والشرق الاسلامی*، که رساله فوق‌لیسانس عادل عبد الحافظ عثمان در یکی از دانشگاه‌های عربی است، درج شده و بعضاً در پایان این پژوهش نیز خواهد آمد.

4. Joshua Praver

۵. کتاب مذکور توسط دکتر قاسم عبده قاسم و دکتر محمد خلیفه حسن با نام *عالم الصلیبیین* تعریف و منتشر شده است. دارالمعارف، قاهره، ۱۹۸۱.

6. E. Barker

در باره موضوع مورد بحث ماست. نویسنده بیش‌تر ساختار نظامی دو دولت شرق و غرب را بررسی کرده است.^۱

آلبر ماله و ژول ایزاک در بخش تاریخ قرون وسطی از مجموعه تاریخ عمومی عالم در باره جنگ‌های صلیبی بحث کرده‌اند. هر چند در این کتاب به اختصار از منشأ و آثار جنگ صلیبی سخن رفته است، لکن سیمای اروپا را قبل و بعد از جنگ‌های صلیبی که در شناخت علل و آثار جنگ ضروری است، نیکو ترسیم می‌کند. تاریخ قرون وسطی زیر نظر پروفیسور کاسمینسکی همان مشخصات کتاب مذکور را داراست، با این تفاوت که مؤلفان آن اندیشه مارکسیستی دارند.

میخائیل زابورف مورخ معاصر روسی که به عنوان کارشناس جنگ‌های صلیبی معرفی شده، چندین کتاب در باره جنگ‌های صلیبی تدوین کرده است که یکی از آن‌ها توسط الیاس شاهین با عنوان الصلیبون فی الشرق به عربی ترجمه شده است. او علاوه بر آن که مطلب جدیدی ارائه نمی‌دهد، مستندات کتاب خود را هم بازگو نمی‌کند.

دومالان و دومینار خاورشناسان فرانسوی مجموعه متون مورخان عرب، لاتین، یونانی و ارمنی را با نام مجموعه مورخان صلیبی (به همراه متن اصلی و ترجمه فرانسه) در پاریس و حدود یک قرن پیش در شانزده مجلد منتشر کرده‌اند. نام تکمله آن اسناد ویژه تاریخ صلیبی‌ها^۲ است.

کتاب *The Crusaders in the East* (صلیبی‌ها در شرق) اثر استیونسون^۳ و *Orient et Occident au temps des Croisades*^۳ (شرق و غرب در ایام

۱. این کتاب با عنوان الحروب الصلیبیه توسط سامی هاشم ترجمه و در ۱۹۲۸ م در لبنان منتشر شده است.

۲. البته اثر دومالان و دومینار را می‌توان جزء منابع قدیم تلقی کرد. 3. W. Stevenson
۳. این کتاب با این مشخصات به عربی برگردانده شده است: الشرق والغرب زمن الحروب الصلیبیه، ترجمه احمد الشیخ، سینا للنشر، قاهره، بی‌تا.

جنگ‌های صلیبی) تألیف کلود کاهن^۱ از پژوهش‌های دوره جدید غربی‌هاست. اروپاییان معاصر آثار دیگری در باره جنگ‌های صلیبی نوشته‌اند که مشخصات برخی از آن‌ها در فهرست منابع ذکر شده است.

ب) تاریخ‌نگاری اسلامی

بدون تردید مسلمانان نسبت به صلیبی‌ها در زمینه تألیف منابع ویژه و دست اول جنگ‌های صلیبی ضعیف‌ترند. شاید از جمله علل آن غافلگیر شدن مسلمانان در این حملات و هجوم ناگهانی غرب علیه جهان اسلام، بسنده کردن تاریخ‌نگاران مسلمان به تاریخ‌نگاری حولیات و بی‌توجهی به تاریخ‌نگاری موضوعات باشد.^۲ در صورتی که غربی‌ها از قرن یازدهم میلادی به بعد (از آغاز تجدید حیات فکری) به موضوع‌نگاری بیش‌تر از گاهشماری و سال‌نگاری توجه داشته‌اند. گابریلی^۳ علت اساسی این که مورخان مسلمانان پدیده مهم جنگ‌های صلیبی را ناچیز شمرده و بدان نپرداخته‌اند، حس برتری‌جویی مسلمانان نسبت به غربی‌ها می‌داند.^۴ یکی از علل مهم در این خصوص وضعیت جهان اسلام در دوره جنگ‌های صلیبی و درگیری میان فرقه‌های اسلامی بود. زمانی که علمای جهان اسلام، که به طور عمده از رهروان سنت و جماعت بودند، هر روز

---

1. Claude Cahen

۲. تاریخ‌نگاری بر اساس سال و زمان را تاریخ‌نگاری حولیات می‌نامند. مورخان مسلمان تا قرون پنجم و ششم هجری بر این اساس تاریخ نوشته‌اند، مانند طبری و ابن اثیر در *الکامل فی التاریخ*. تاریخ‌نگاری بر اساس موضوع که از این دوره به بعد در جهان اسلام شایع شد، تاریخ‌نگاری موضوعات نامیده می‌شود، مانند تاریخ ابن خلدون.

3. Gabrieli

۴. عبدالهادی حائری، نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن پورژوازی غرب، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۳۹. نقل از:

Gabrieli, *Arab Historians*, pp. XI- XXXVI: idem, *Arabic Historiography*, p. 98.

علیه مخالفین خود، به ویژه شیعیان (اعم از امامیه یا اسماعیلیه) فتوایی صادر می‌کردند، ولی نسبت به تهاجم صلیبی‌ها هیچ واکنشی نشان نمی‌دادند، تاریخ‌نگاران هم به این موضوع که یک موضوع فرعی می‌نمود توجهی نداشتند.

الکامل فی التاریخ تألیف ابن اثیر ۵۵۵ - ۶۳۰ هـ / ۱۱۶۰ - ۱۲۳۲ م. عزالدین علی بن محمد بن محمد بن عبدالکریم شیبانی، معروف به ابن اثیر جزری از تاریخ‌نگاران مشهور مسلمان در روزگار جنگ‌های صلیبی است. در تاریخ عمومی خود به نام الکامل به تفصیل حوادث و جزئیات جنگ‌های صلیبی را از آغاز تا سال ۶۲۸ هجری بیان کرده است. ابن اثیر آن بخش از اخبار جنگ‌های صلیبی را که خود درک نکرده است، بیش‌تر از آثار عمادالدین کاتب اصفهانی یعنی الفتح القسی فی الفتح القدسی و البرق الشامی و ابن قلانسی در ذیل تاریخ دمشق و نوشته ابن جوزی به نام المنتظم بهره گرفته است.

التاریخ الباهر فی الدولة الاتابکیة تألیف دیگر ابن اثیر است. هرچند ابن اثیر بیش‌تر به عنوان تاریخ‌نگار عمومی در جهان اسلام شهرت یافته است و ما بیش‌تر او را از خلال الکامل بررسی می‌کنیم، اما اهتمام او به سایر رشته‌های تاریخی مانند تاریخ اختصاصی، انساب و تراجم و رجال قابل توجه است. التاریخ الباهر که در باره دولت اتابکان موصل نوشته شده، به جنگاوری‌های عمادالدین زنگی و پسرش نورالدین محمود علیه صلیبی‌ها پرداخته است. به ویژه جهاد نورالدین محمود زنگی با صلیبی‌ها و بازپس‌گیری بعضی شهرهای اسلامی از مسیحیان در فاصله سال‌های ۵۴۱ - ۵۶۹ هـ / ۱۱۴۷ - ۱۱۷۴ م را به دست او به روشنی و وضوح ترسیم کرده است.

خانواده ابن اثیر از صاحب‌منصبان دولت اتابکان موصل به شمار